

Державна політика радянської влади щодо реабілітації кримськотатарського населення в період перебудови

У статті досліджується діяльність органів державної влади, партійних організацій, владних структур у вирішенні соціально-економічних, житлово-побутових та національно-культурних запитів кримських татар та інших національних меншин регіону через діяльність комісії Верховної Ради СРСР та державної комісії з проблем кримськотатарського народу. Проаналізовані законодавчі та нормативні акти кінця 1980-х – початку 1990-х рр., які позитивно сприяли розгляду реабілітаційних питань депортованих народів Криму.

***Ключові слова:** депортація, репресії, реабілітація, спецпоселенці, культ особи, петиційна діяльність, кримінальна відповідальність, паспортизація, перебудова.*

Государственная политика советской власти по реабилитации крымскотатарского населения в период перестройки

В статье исследуется деятельность органов государственной власти партийных организаций, государственных структур в решении социально-экономических, жилищно-бытовых и национально-культурных вопросов крымских татар и других национальных меньшинств региона. Освещается деятельность комиссии Верховного Совета СССР и государственной комиссии по реализации проблем крымскотатарского народа. Анализируются законодательные и нормативные акты конца 1980-х – начала 1990-х годов, которые положительно способствовали рассмотрению реабилитационных вопросов народов Крыма.

***Ключевые слова:** депортация, репрессии, реабилитация, спецпоселенцы, культ личности, петиционная деятельность, криминальная ответственность, паспортизация, перестройка.*

*L. L. Misinkevich
The doctor of historical science
the first pro-rector of scientific work
the professor of the department theory and the history of State and Law
of the Khmelnytsky University of management and law*

The state policy of the Soviet Government according to the rehabilitation of Crimean – Tatar inhabitants during the period of reorganization

The activity of the bodies of the state power and Party organizations is investigated in the article and also power structures in determination of social – economical, living conditions and national – cultural questions of Crimean Tatars and the other national minority of the region because of the activity the Commission of the Supreme Soviet of the USSR and the state Commission of the problems Crimean – Tatar people.

It has been analyzed legislative and normative act at the end of 1980 and at the beginning of 1990, which influenced well for consideration the rehabilitation of Crimean people.

***The key words:** deportation, repression, rehabilitation, special settlers Kul't of the Person, positional activity, criminal responsibility, a passport system and reorganization.*

Депортоване в травні 1944 року за зраду Батьківщині кримськотатарське населення упродовж 12 років проживало в режимі спецпоселенців. Після XX з'їду КПРС, який викрив «помилки періоду культу особи» і привернув увагу на відновлення «ленінських принципів демократії», 28 квітня 1956 року Президією Верховної Ради СРСР був прийнятий указ з грифом «без публікації в пресі» – про зняття з депортованих народів режиму спецпоселення. Проте цей указ не знімав звинувачення з кримських татар у зраді Батьківщини і залишав у силі заборону повернення до Криму [1, с. 209 – 212]. Недосконалий указ дав поштовх виправленню беззаконня, яке було допущено стосовно кримських татар і започаткував поширення кримськотатарського руху за повернення до Криму.

Учасники кримськотатарського руху започаткували активну петиційну кампанію з направлення у вищі органи влади звернень, заяв за підписами десятків тисяч осіб, а також тисячі індивідуальних листів від депортованого населення. Зокрема у 1959 р. на адресу ЦК КПРС було направлено звернення за підписами 10 тисяч осіб, а в березні 1961 р. в президію ЦК КПРС надійшла петиція, яку підписали 18 тисяч кримських татар [2, с. 100].

Нова хвиля піднесення реабілітаційних намагань кримськотатарського населення відмічається після усунення від влади М. Хрущова. З 1964 р. в Москві започатковує роботу постійне представництво кримських татар, яке виступає як безперервно змінна депутація, що займається систематизацією і передачею в урядові установи листів та звернень депортованих переселенців, інформуванням представників радянської громадськості про становище кримськотатарського народу. До петиційних заходів підключилися вуличні виступи, мітинги та демонстрації.

Незважаючи на активізацію виступів депортованих, неодноразовими запевненнями керівників вищих державних органів питання реабілітації кримських татар не вирішувалося. Керівництво республіки не проявляло активності в його реалізації. Лише 5 вересня 1967 р. Президією Верховної Ради СРСР був прийнятий Указ «Про громадян татарської національності, які

проживали в Криму», котрий став важливим правовим та політичним документом, оскільки знімалися огульні звинувачення щодо зради кримських татар, але він не давав відповіді на найболючіше питання про можливість повернення до Криму.

Можливість законним шляхом повернутися на історичну Батьківщину політично реабілітовані кримські татари могли реалізувати, лише скориставшись рознарядкою Державного комітету Ради Міністрів УРСР та Кримського обласного відділу по використанню трудових ресурсів. За сім років (1967–1974) до Криму таким шляхом було переселено 0,05 відсотка чисельності всіх кримських татар. У той же час на територію півострова щорічно приїжджали, вільно оформляли прописку, знаходили роботу й осідали тисячі українців, в тому числі із Західної України, та росіян [3, с. 34]. На початок 1980 р. на території Кримської області проживало 9 998 татар, з них 2 891 особа – без прописки [4, с. 87 – 89].

Метою цієї статті є спроба проаналізувати нормативні акти вищого політичного керівництва СРСР, УРСР періоду перебудови, практику організації діяльності правоохоронних органів у вирішенні питань реабілітації депортованих кримських татар та відстежити соціально-економічні проблеми повернення й облаштування депортованого народу.

Означена тема дослідження має свої перспективи, оскільки дає можливість з'ясувати місце і роль політичних репресій у формуванні та функціонуванні радянської тоталітарної системи, проаналізувати розвиток реабілітаційних процесів, відстежити особливості правового врегулювання адміністративно висланих у 1944 році національних меншин регіону.

У сучасних наукових публікаціях проблеми реабілітації репресованих спецпоселенців та депортованих народів, відновлення їхніх прав, повернення у місця постійного проживання та облаштування вивчали М. Бугай [5], В. Баран [6], О. Бажан, Ю. Данилюк [7], Г. Бекірова [8], В. Земсков [9], М. Губогло, С. Червонная [10], Р. Хаялі [11]. У наукових розробках висвітлювалися

порушення конституційних прав та гарантій громадян, виходячи із обвинувальних матеріалів примусового виселення.

Після смерті Л. Брежнєва і зміни політичного керівництва держави започаткувався новий етап боротьби кримських татар за впровадження реабілітаційних процесів, які були передбачені державними документами. У 1982 р. розпочалася поетапна прописка осіб татарської національності, які переїхали в Крим до прийняття Постанови Ради Міністрів СРСР за № 700 від 15 серпня 1978 р. «Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області». Станом на 10 вересня 1984 р. було прописано 2 237 осіб з числа учасників Великої Вітчизняної війни, нагороджених орденами і медалями, членів КПРС та інших лояльно налаштованих осіб [12, с. 101].

Перебудовчі процеси, започатковані М. Горбачовим, почали вселяти надії на те, що вимоги кримськотатарського народу, нарешті, будуть почутими у вищих ешелонах влади. Влітку 1987 р. група кримських татар, близько 1500 осіб, приїхала до Москви і 26 червня була прийнята заступником Голови Президії Верховної Ради СРСР П. Демічевим та секретарем ЦК КПРС Г. Розумовським. Ця зустріч не виправдала сподівань делегації, адже П. Демічев лише обіцяв передати М. Горбачову їхні вимоги. Як вимушений крок, 6 липня делегація провела демонстрацію на Червоній площі з гаслами «Поверніть наш народ на Батьківщину!», яка завершилася після того, як П. Демічев знову зустрівся з групою представників кримських татар і пообіцяв впродовж місяця дати відповіді на їхні вимоги [13, с. 135].

У той же день (6 липня 1987 р.) була створена представницька комісія з розгляду питань, висунутих кримськими татарами, яку очолив Голова Президії Верховної Ради СРСР А. Громико. До її складу увійшли перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану І. Усманходжаєв, Голова Ради Міністрів Російської Федерації В. Воротніков, заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР П. Демічев, Голова КДБ СРСР В. Чебріков, а також такі впливові політики, як О. Яковлев, А. Лук'янов та Г. Розумовський [14, с. 53].

Оприлюднені матеріали роботи комісії засвідчують, що її діяльність спрямовувалася на стабілізацію політичної ситуації в державі, яка поступово виходила з-під контролю. Розпочавши свою роботу, комісія не врахувала ті демократичні перетворення, які розпочалися в суспільстві. Її члени, залишившись під впливом поглядів віджившої на той час командно-адміністративної системи, не зуміли проявити політичну мудрість та гнучкість у розв'язанні різнопланових аспектів кримськотатарського питання. Так, прийняття Постанови Радою Міністрів СРСР від 24 грудня 1987 року за № 1467 «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області та Краснодарського краю» мало сприяти поліпшенню соціально-політичної ситуації в Криму. Проте цього не сталося, тому що було прийняте часткове рішення, яке відміняло дію постанови Ради Міністрів СРСР від 15 серпня 1978 р. і одночасно обмежувало прописку в низці населених пунктів Кримської області та Краснодарського краю [15, с. 27 – 28].

Для зняття напруги в регіонах комісія через своїх представників спрямовувала роботу владних структур на вирішення соціально-економічних, житлово-побутових та національно-культурних запитів кримських татар. Відповідно до Постанови ЦК Компартії України від 1 березня 1988 р. «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 3 лютого 1988 р. «Про заходи подальшої стабілізації обстановки серед кримських татар» у Первомайському районі Кримської області був утворений новий радгосп «Аграрний», якому виділялися сільгоспугіддя, необхідна кількість будинків для переселенців, формувався машинно-тракторний парк. У 13 школах області утворено 30 факультативів для вивчення кримськотатарської мови. В області вивчалася можливість організації передач обласного радіомовлення рідною мовою татарського населення [16, арк. 59].

У місцях компактного проживання татар були сформовані агітаційно-пропагандистські групи з партійно-радянських працівників, які поряд з місцевими засобами масової інформації здійснювали роз'яснювальну роботу серед жителів регіону. Проводилось комплектування бібліотек літературою та

періодикою татарською мовою. Були поновлені комісії міськрайвиконкомів з прописки, до них включено осіб татарської національності з числа депутатів та авторитетних виробників. Проте запроваджені заходи не зняли соціальну напругу в області. Вона посилилася через зростаючий неорганізований заїзд кримських татар. Якщо в 1987 р. в область прибула 661 сім'я (2 297 осіб), то за 11 місяців 1988 р. – 5311 сімей (18 589 осіб), що відповідало щоденному заїзду в середньому по 16 сімей [17, арк. 168].

Необхідно зазначити, що в оприлюдненій річній інформації Державної комісії СРСР у справах кримських татар «Про здійснюванні заходи для відновлення прав депортованих кримських татар та облаштування їх в Криму» зосереджувалася увага на знятті обмежень, що звужували права кримських татар. Аналізувалися заходи задоволення соціально-культурних запитів кримськотатарського народу та створення додаткових умов для розвитку національної культури, розширення можливостей вивчення рідної мови в школах Узбекистану, Краснодарського краю, Кримської області та інших регіонах. Але діяльність представницької комісії була безрезультатною, оскільки вона змогла дійти лише до єдиного висновку, «що для утворення Кримської автономії немає підстав» [15, с. 29]. Такий висновок не влаштовував кримськотатарський народ.

Процес масового повернення кримських татар вимагав щоденного розв'язання безлічі нових проблем, з якими стикалися громадяни, котрі поверталися на Батьківщину. Ці обставини вимагали від керівництва держави створення комісії Верховної Ради СРСР, яка займалася б проблемами кримськотатарського народу. Вона була сформована 12 липня 1989 р. під керівництвом секретаря ВЦРПС, народного депутата СРСР Г. Янаєва за рішенням Ради Національностей Верховної Ради СРСР [18].

Реалізуючи Декларацію Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав», комісія на засіданні Президії Верховної Ради СРСР 28 листопада 1989 р. визнала

«...законними правами кримськотатарського народу повернення в місця його історичного проживання та відновлення національної цілісності». Комісія вважала за можливе індивідуальне та групове повернення до Криму. З цією метою рекомендувалося створити координаційний орган Ради Міністрів СРСР за участю представників уряду РРФСР, України, Узбекистану, Таджикистану, Казахстану, Кримської обласної ради народних депутатів, представників кримськотатарського народу [19, с. 10 – 11].

Комісія Верховної Ради СРСР відмічала, що «...відновлення прав кримськотатарського народу не може бути здійснено без відновлення автономії Криму шляхом утворення Кримської АРСР у складі Української РСР. Це відповідає б інтересам як кримських татар, так і представникам інших національностей, які проживають у Криму» [19, с. 12]. Згідно з постановою Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1989 р. Рада Міністрів СРСР на засіданні 21 грудня 1989 р. утворила Державну комісію з проблем кримськотатарського народу, яку очолив заступник голови союзного уряду В. Догужиев. Ця комісія за 6 місяців роботи підготувала конкретні пропозиції, що знайшли своє відображення в Постанові Ради Міністрів СРСР від 11 липня 1990 р. за № 666 "Про першочергові заходи для розв'язання проблем повернення кримських татар до Кримської області". До виконання розробленої програми були залучені міністерства та відомства, організації та установи, планувалося асигнування відповідних коштів [13, с. 85 – 95].

На виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 11 липня 1990 р. Рада Міністрів Української РСР на засіданні 16 серпня 1990 р. прийняла першочергові заходи щодо вирішення питань, пов'язаних з поверненням кримських татар на постійне місце проживання у Кримську область. Бажаючи залучити кримських татар до процесів державотворення, 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» [20].

Декларативні заяви центральних органів Радянського Союзу щодо зняття правових перешкод при поверненні кримськотатарського населення в перші

роки репатріації особливо зустрічали супротив органами місцевої влади, яка прагнула обмежити кількість людей, що поверталися на півострів. Ситуація, яка склалася в області, вимагала як від центральної і місцевої влади, так і від самих кримських татар якомога активнішої співпраці в справі відпрацювання належним чином механізмів, спрямованих на розв'язання проблем кримськотатарського населення.

Складні питання щодо повернення на попереднє місце проживання виникали у німецьких спецпереселенців та німців-громадян СРСР, які були репатрійовані з європейських країн. Незважаючи на прийнятий 13 грудня 1955 р. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмеження в правовому становищі з німців і членів їхніх сімей, які знаходилися на спец поселенні», зовсім не означало надання дозволу німецькому населенню повернутися до місць їхнього компактного проживання в Криму, звідки вони були виселенні [1, с. 289].

Історичний розвиток німецької держави, яка орієнтувалася на Радянський Союз у розбудові соціалістичного суспільства, усував у подальшому існування міфу про зрадництво німецького народу. За цих обставин ініціативна група німецького населення у складі 13 комуністів, комсомольців та безпартійних у січні 1965 р. звернулася з петицією до Голови Президії Верховної Ради СРСР А. І. Мікояна з проханням дозволити німецьким сім'ям повернутися до колишніх місць проживання [21]. На той час це питання не було вирішене. Лише в кінці 1980-х – початку 1990-х років проблема облаштування німецького населення увійшла в площину практичного вирішення при обговоренні на вищому державному рівні між Україною та Федеративною Республікою Німеччини. Оцінюючи реалії, Президент України Л. М. Кравчук взяв на себе зобов'язання особисто опікуватися проблемами облаштування німецького населення, створення для нього нормальних умов національно-культурного розвитку [22, с. 168].

Впродовж останніх років у Криму утворилася низка громадських організацій, які стали вирішувати національно-культурні проблеми

депортованих з півострова греків. Своєрідним генеруючим центром у розв'язанні комплексу питань стала кафедра грецької філософії, створена в травні 1992 р. за поданням Федерації грецьких товариств Криму з метою підготовки викладачів новогрецької мови для національних навчальних закладів [23, с. 14].

Прийняття законодавчих і нормативних актів у кінці 1980-х – початку 1990-х рр. зумовило реалізацію питань повернення кримських вірмен у місця колишнього проживання. Попри всі негаразди та складнощі, уряди України та Автономної Республіки Крим докладали зусилля для забезпечення національно-культурних і духовних потреб вірменського народу. У квітні 1989 р. у Сімферополі створено Кримсько-вірменське товариство культури “Луйс”, а згодом його общини організувалися в інших містах Криму. У Севастополі, Ялті, Феодосії відкрилися і діють недільні школи, в яких вивчається культура і мова вірменського народу. На Кримському телебаченні та радіо виходять вірменські програми, видається газета “Голуб Масиса”. У Ялті, Феодосії, Євпаторії діють вірменські церкви, реставрується монастир Сурб-Хач [22, с. 177].

На підставі узагальнених матеріалів щодо реабілітації депортованих кримських татар маємо підстави стверджувати:

- утворена комісія, що вивчила стан справ у спецпоселеннях, внесла конкретні пропозиції нормативного характеру, які дозволили пом'якшити становище депортованого населення. Правова база, прийнята в 1956 р., уможливила лише формально звільнити кримськотатарських спецпоселенців без права повернення в місця попереднього проживання. Фактично це означало, що колишні депортовані кримські татари перетворювалися в адміністративно висланих;

- постанова ЦК КПРС «Про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгушського народів» остаточно перекреслила сподівання кримських татар щодо повернення на історичну Батьківщину, але кримськотатарське населення активно включилося в процес відновлення справедливості. На початковому етапі

діяльності кримських татар прагнення до справедливості проявлялось у масовій петиційній кампанії, яка, починаючи з 1965 р., переросла у відкриті масові мітинги та демонстрації, направлені на захист їхніх конституційних прав;

- Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. забезпечував політичну реабілітацію кримських татар, але, крім лицемірного проголошення цього права в реальному житті, залишалися в силі дискримінаційні обмеження. Кримська область, як і раніше, залишалася забороненою для проживання кримських татар, а наступні урядові документи та рішення місцевої влади про так звану «реабілітацію» кримських татар були пропагандистськими заходами, які демонстрували громадськості відсутність нерівноправності націй і народів у Радянському Союзі;

- політичні зміни, що відбулися в СРСР наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., сприяли створенню передумов позитивного вирішення питань, пов'язаних з поверненням у Крим депортованих громадян різних національностей.

Список використаних джерел

1. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы [Текст]: [в 3 т.] / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М. : МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956 – 2000. – 503 с. – (Россия. XX век. Документы.).
2. Губогло, М. Н. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника [Текст]: [в 2 т.] / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. – М. : РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая. – Т. 1. 1992.– 331 с. – Т. 2. 1992.– 340 с. – (Серия «Национальное движение в СССР»)
3. Із звернення кримськотатарського народу до XXV з'їзду КППС та Міжнародної наради комуністичних та робітничих партій [Текст] // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990 х років) очима радянських спецслужб: збірник документів та матеріалів / [упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 2. – К., 2004. – 362 с.
4. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про ситуацію серед кримськотатарських "автономістів" і заходи щодо нейтралізації їх "екстремізму" 21 січня 1980 р. [Текст] // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990 х років) очима радянських спецслужб: збірник документів та матеріалів Ч. II. – К., 2004. – 362 с.
5. Бугай, М. Ф. Депортація населення з України (30 – 50-ті роки) [Текст] / М. Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 32 – 38.

6. Баран, В. Крим: 1944 рік (Архівні джерела про депортацію) [Текст] / В. Баран // Сучасність. – 1993. – № 8. – С. 7 – 78.
7. Бажан, О. Г. Данилюк, Ю. З пам'яттю про минуле та в ім'я справедливості // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб [Текст] / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 4 – 62.
8. Бекірова, Г. Кримськотатарський національний рух в 50-60 ті рр.: становлення, перші перемоги і зневіра [Текст] / Гульнара Бекірова // Кримські студії. – 2001. – №5–6. – С. 69 – 89.
9. Земсков, В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930 – 1960 [Текст] / В. Н. Земсков. – М. : Наука, 2003. – 306 с.
10. Губогло, М. Н. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника. [Текст] [в 2 т.] / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. – М. : РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая. – Т. 1. 1992.– 331 с. – Т. 2. 1992.– 340 с. – (Серия «Национальное движение в СССР»).
11. Хаяли, Р. И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке [Текст] / Р. И. Хаяли. – Симферополь, «ДОЛЯ», 2008. – 512 с.
12. Доповідна записка голови КДБ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про проведену роботу щодо нейтралізації діяльності кримськотатарських активістів у Криму 10 вересня 1984 р. // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990 х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів та матеріалів Ч. II. – К., 2004. – 362 с.
13. Губогло, М. Н. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника [Текст] [в 2 т.] / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. – М. : РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая. – Т. 1. 1992.– 331 с. – Т. 2. 1992.– 340 с.
14. Бажан, О. Г. Данилюк, Ю. З пам'яттю про минуле та в ім'я справедливості // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб [Текст] / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 4 – 62.– С. 53.
15. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: збірник документів (1941 – 1998) [Текст] / [упоряд.: Юрій Білуха (керівник), Сергій Рудик, Ольга Власенко, Тетяна Барахаєва, Наталія Павлік]. – Київ : Абрис, 1999. – 176 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) [Текст].– Ф. 1, оп. 25, спр. 3368. – Арк. 59.
17. ЦДАВО України [Текст]. – Ф. 1, оп. 11, спр.1926. – Арк. 168.
18. Постанова Ради Національностей Верховної ради СРСР «Про створення Комісії з проблем кримськотатарського народу» // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 9. – Ст. 354 – 355.
19. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці [Текст]: Матеріали засідань урядових комісій (1989-2000) / [упоряд.: Юрій Білуха (керівник), Володимир Васильєв, Ольга Власенко, Едіп Гафаров, Наталія Павлік, Петро Плакся]. – Київ : Абрис, 2001. – 300 с.
20. Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» [Текст] // Голос України. – 1991. – 15 лютого.

21. В Крыму готовятся к 58-й годовщине депортации крымских татар с полуострова // Сегодня. – 2002 – 10 мая.
22. Адамовський, В. І. Ешелони у вічність. Депортація населення в першій половині ХХ ст.[Текст] / Володимир Іванович Адамовський. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2007. – 184 с.
23. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти [Текст] / М. Ф. Дмитрієнко, В. М. Литвин, В. В. Томазов та ін.; В. Смолій та ін. (ред.) НАН України, Ін-т історії України, Центральний держ. архів вищих органів влади і управління України. – К. : Либідь, 2000. – 488 с.

Право і суспільство. Науковий журнал Дніпропетровського гуманітарного університету. – Дніпропетровськ, 2014. – № 1-2. – С. 33 – 38.